

STANISŁAW K. OLCZAK
Lublin

Z BADAŃ NAD KOŚCIOŁAMI PARAFIALNYMI W ARCHIDIAKONACIE WŁOCŁAWSKIM W POCZĄTKACH XVIII STULECIA

Kościół parafialny, wznoszony zarówno w mieście, jak i na wsi, w przeszłości może jeszcze bardziej aniżeli w czasach współczesnych stanowił główny obiekt w parafii. W świątyni parafialnej skupiało się życie religijne wiernych pod przewodnictwem plebana, który osobiście lub przez swych pomocników sprawował sakramenty św., głosił Słowo Boże. Kościół parafialny jako miejsce szczególne niemal zawsze wyróżniał się od innych zabudowań pewnymi cechami architektonicznymi, stanowiąc często dzieło sztuki¹. Świątynia nie była (i nie jest) tylko pomnikiem architektonicznym. Dla parafian była czymś więcej – sanktuarium, którego funkcja nie polegała tylko na gromadzeniu wiernych², lecz na tworzeniu środowiska pozwalającego lepiej korzystać z możliwości łaski. Tę niezwykłą atmosferę nadaje świątyni liturgia, którą się w niej sprawuje. Dlatego liturgii nie można oddzielać od świątyni³.

Już ojcowie Kościoła⁴ stwierdzili, że świątynia chrześcijańska, podobnie jak świątynia Starego Testamentu, opisana tak dokładnie przez Ezechiela⁵, jest ziemskim odbiciem pierwowzoru niebiańskiego Jeruzalem, którego wizję przedstawił św. Jan w Apokalipsie⁶.

¹ *Kościół parafialny*, w: *Encyklopedia Kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. XVIII, Warszawa 1892 s. 100; S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce od XVI do XVIII w.*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1969, s. 434.

² W Polsce kościoły były też miejscem zgromadzeń sejmikowych.

³ J. H a n i, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 9 n.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 23; Ez 40, 1-43, 27.

⁶ Ap 21, 1-27; por. Ez 48, 30-35; H a n i, dz. cyt., s. 25-29.

W małej budowli kościoła odzwierciedla się cały wielki świat, którego centrum skupione jest na ołtarzu, na którym kapłani składają ofiarę pojednania⁷. Zatem świątynia chrześcijańska, a więc i kościół parafialny, o którym będzie mowa, to dom Boży.

Cały wystrój i piękno kościoła miały pomóc człowiekowi w skupieniu i modlitwie. Ważną rolę spełniały obrazy, niekiedy rzeźby umieszczone zwłaszcza w nastawach ołtarzy głównych oraz bocznych. Treść ich skłaniała wiernych, zebranych w świątyni, do oddawania czci samemu Bogu bezpośrednio lub za przyczyną Najświętszej Maryi Panny, albo tych świętych Pańskich, których wizerunki przedstawiały. W poszczególnych parafiach specjalnym kultem otaczane były nie tylko postaci świętych przedstawianych na umieszczonych tam obrazach, czy rzeźbach, ale również, a może i bardziej, czczono patronów kościołów (tytuł, *patrocinium*). Tytuły świątyń były (i są) wyrazem oficjalnego kultu Kościoła⁸.

Celem naszych rozważań są budowle sakralne (kościół parafialny), ich stan zachowania, rodzaj materiału, z jakiego zostały zbudowane, a także ich wystrój wewnętrzny: ołtarze i umieszczone w nich obrazy bądź rzeźby figuralne, jak również wezwania kościołów. Rozumiemy, że są to tylko niektóre wybrane problemy spośród bogatej tematyki związanej z kościołami, zwłaszcza parafialnymi. Wyżej zasygnalizowaną problematykę rozważać będziemy na przykładzie kościołów parafialnych zlokalizowanych w archidiakonacie wrocławskim, które zostały opisane podczas wizytacji kanonicznej, odbytej z mandatu biskupa wrocławsko-pomorskiego Feliksa Szaniawskiego, który swe rządy w tej diecezji sprawował w latach 1706-1720. Wizytację na powierzonym terenie archidiakonatu wrocławskiego przeprowadził miejscowy archidiakon – Jan Stanisław Borzysławski⁹. Wizytacja zewnętrzna, sporządzona w 1711 r., o której mowa, obejmuje opisy 70 parafii i funkcjonują-

⁷ H a n i, dz. cyt., s. 107 n.; M. S i m o n, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, Warszawa 1979, s. 354; por. Ez 43, 27.

⁸ G. K a r o l e w i c z, *Z badań nad wezwaniami kościołów*, „Roczniki Humanistyczne”, 22(1974), z. 2, s. 215; por. też: B. K u m o r, *Najśw. Maryja Panna jako patronka kościołów parafialnych w archidiakonacie sądeckim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej (do w. XVI)*, „Nasza Przeszłość”, 9(1959), s. 357 n.

⁹ Archiwum Diecezjalne we Wrocławku, sygn. 14 (75). Rok 1711: *Visitatio ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Vladislaviensi sub felici regimine illustrissimi ac reverendissimi domini Constantini Feliciani Szaniawski Dei et S. Apostolicae Sedis gratia, episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae per perillustrem Joannem Stanislaum Borzysławski, archidiaconum Vladislaviensem in anno Domini millesimo septingentesimo undecimo expedita* (dalej skrót: Vis. 14 (1711)).

cych w nich świątyń. W niniejszym artykule pominięte zostały kościoły, które nie spełniały wówczas funkcji parafialnych. Ich opisy wizytacyjne są nieraz bardzo fragmentaryczne¹⁰.

Kościoły parafialne, których opisy zawiera wizytacja z 1711 r., zlokalizowane były w siedmiu dekanatach. W miastach funkcjonowało trzynaście kościołów (18,6%), pozostałe były na wsiach (81,4%). Sytuację tę przedstawia tabela 1.

W siedmiu miastach, spośród 13, mieściły się siedziby dziekanów. Sześć dekanatów zlokalizowanych było po lewej stronie Wisły, na Kujawach, siódmy dekanat, Bobrowniki, położony był po prawej stronie Wisły, w północno-zachodniej części ziemi dobrzyńskiej. Na jego terytorium funkcjonowało dziewięć parafii, w tym jedna tylko z ośrodkiem w mieście. Pozostałych 12 parafii z ośrodkiem w mieście funkcjonowało na Kujawach. Ogólnie biorąc, niemal co piąty kościół parafialny stał w mieście. Dodajmy przy tym, że wszystkie miejscowości na omawianym terenie, posiadające w 1711 r. prawa miejskie, stanowiły ośrodki parafialne, a więc miały także kościoły¹¹.

Tab. 1. Kościoły parafialne archidiakonatu wrocławskiego z podziałem na miejskie i wiejskie według wizytacji z 1711 r.

Dekanat	Kościoły parafialne					
	w mieście		na wsi		razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Bobrowniki	1	12,5	8	97,5	9	100
Brześć Kujawski	3	25,0	9	75,0	12	100
Izbica	2	22,2	7	77,8	9	100
Kowal	4	33,3	8	66,7	12	100
Nieszawa	1	25,0	3	75,0	4	100
Radziejów	1	6,7	14	93,3	15	100
Służewo	1	11,1	8	88,9	9	100
Razem	13	18,6	57	81,4	70	100

¹⁰ Tamże, k. 73v, 76 (św. Stanisław i św. Wojciech we Włocławku), 110 (Pierwowa Wola), 132v (Wistka – fuit parochialis), 258 (Zakrzewo – olim parochialis), 272v (Słońsko – fuit parochialis). Brak wszystkich danych dla kościoła w Złotorzy (dek. Bobrowniki) z powodu wyciętych w księdze kart 295-298.

¹¹ Zob. *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, Wrocław 1965, zwł. s. 299-376.

Kościół archidiakonatu włocławskiego były z różnego budulca. Podział na kościoły murowane i drewniane zestawiliśmy z typem miejscowości (miasto – wieś), w których owe kościoły zostały wystawione.

Tab. 2. Kościoły murowane i drewniane a rodzaj miejscowości

a)

Dekanat		Kościół							Ogółem
		murowane			drewniane			murowano- -drewniane	
		m.	w.	r.	m.	w.	r.	w.	
Bobrowniki		–	1	1	1	7	1	–	9
Brześć Kujawski		3	3	6	–	6	6	–	12
Izbica		2	2	4	–	4	4	1	9
Kowal		3	3	6	1	5	6	–	12
Nieszawa		1	3	4	–	–	–	–	4
Radziejów		1	3	4	–	11	11	–	15
Służewo		1	2	3	–	6	6	–	9
Razem	Liczba	11	17	28	2	39	41	1	70
	%	39,3	60,7	100	4,9	95,1	100	–	–
		40,4			58,6			1,4	100,0

m. – miasto, w. – wieś, r. – razem

A oto ten sam problem przedstawiony w nieco innym zestawieniu tabelarycznym.

b)

Typ miejscowości	Kościół							
	murowane		drewniane		murowano- -drewniane		razem	
	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%
miasto	11	84,6	2	15,4	-	-	13	100,0
wieś	17	29,8	39	68,4	1	1,8	57	100,0
Razem	28	40,0	41	58,6	1	1,4	70	100,0

Jak wynika z tabeli 2a) i 2b) w archidiaconacie wrocławskim 40% kościołów było murowanych. Większość jednak – bo prawie 59% – była wzniesiona z drewna. Ponadto jeden kościół był murowano-drewniany¹². Jeśli idzie o kościoły murowane, w zdecydowanej większości były one wystawione z cegły. Wizytator uczynił o tym wzmianki przy 26 kościołach. Tylko w dwu przypadkach zaznaczył, że kościoły są z kamienia i cegły. Adnotacja ta dotyczy wsi Ciechocin i Lubanie¹³. Z zasady w miastach kościoły były murowane (85%). Jedynie dwa kościoły w miastach były drewniane (15%), mianowicie w Bobrownikach i Lubieniu¹⁴. Odwrotna sytuacja zachodziła na wsiach, gdzie większość kościołów była drewniana (68%).

Badając zależność między rodzajem budulca użytego na kościół, a typem miejscowości, należałoby bliżej prześledzić czas budowy świątyń, które funkcjonowały podczas wizytacji w 1711 r., jak również zapytać o rok nadania danej miejscowości praw miejskich. Na pewno każde miasto, czy nawet miasteczko, które w zasadzie niewiele różniło się od wsi, ze względu na prestiż chciało mieć świątynię parafialną zbudowaną z materiału bardziej trwałego, jakim jest cegła. Stwarzało to możliwość wzniesienia bardziej okazałej budowli.

Z rodzajem materiału budowlanego użytego na świątynię parafialną wiąże się zapewne nie tylko typ miejscowości, ale bardziej jeszcze typ patronatu. Wiadomo bowiem, że o wzniesieniu nowej świątyni w parafii decydował przede wszystkim patron (*ius patronatus*), którym był w zasadzie właściciel danej miejscowości. Ciekawą zatem rzeczą będzie prześledzenie zależności wpływu patrona kościoła na materiał użyty do budowy świątyni, a następnie skonfrontowanie tej zależności z typem miejscowości.

¹² 2 Vis. 14 (1711), k. 155v – Sadlno: ecclesia minori choro murata, ex latere cocto, maiori in ligneis aedificatur.

¹³ Tamże, k. 287, 280v – Lubanie: ecclesia murata ex lapidibus campestribus et latere cocto.

¹⁴ Tamże, k. 106 – Lubień: ecclesia lignea ampla et capax aedificata.

Tab. 3. Kościoły murowane i drewniane a rodzaj patronatu

a)

Dekanat	Patronat							
	królewski		szlachecki			kościelny		Razem
	kościół		kościół			kościół		
	mur.	dr.	mur	dr.	mur.-dr	mur.	dr.	
Bobrowniki	-	2	0	4	-	1	2	9
Brześć Kuj.	2	1	2	3	-	2	2	12
Izbica	1	-	2	3	1	1	1	9
Kowal	2	1	3	3	-	1	2	12
Nieszawa	1	-	-	-	-	3	-	4
Radziejów	1	-	3	5	-	-	6	15
Służewo	-	-	2	3	-	1	3	9
Razem	7	4	12	21	1	9	16	70
	11 (15,7%)		34 (48,6%)			25 (35,7%)		100,0%

A oto ta sama zawartość tabeli w nieco innym ujęciu

b)

Kościoły	Patronat							
	królewski		szlachecki		kościelny		razem	
	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%
murowane	7	63,6	12	35,3	9	36,0	28	40,0
drewniane	4	36,4	21	61,8	16	64,0	41	58,6
murowano- drewniany	-	-	1	2,9	-	-	1	1,4
Razem	11	100,0	34	100,0	25	100,0	70	100,0
	15,7%		48,6%		35,7%		100,0%	

Z powyższego zestawienia wynika, że stosunkowo najwięcej kościołów parafialnych wybudowanych z materiału bardziej trwałego (cegła, kamień) przypada na patronat królewski, bo aż 63%, gdy na patronat kościelny – 36%, szlachecki natomiast 35%. Wysoki odsetek kościołów murowanych przypadający na patronat królewski należy łączyć w dużej mierze z typem miejscowości. W sześciu tego rodzaju wypadkach mamy do czynienia z miastami i w jednym ze wsi¹⁵. Natomiast w jednym mieście i trzech wsiach stały kościoły drewniane¹⁶. Jeśli idzie o patronat kościelny, w zasadniczej mierze obejmował on wsie i tylko jedno miasto – Włocławek, gdzie stał kościół parafialny murowany z cegły, wzniesiony w 1538 r.¹⁷ Spośród 25 wsi stanowiących własność kościelną w dziewięciu stały kościoły murowane (36%), w pozostałych drewniane (64%). Patronat szlachecki obejmował w sumie 34 miejscowości, w których stały kościoły parafialne, w tym pięć miast. W czterech z tych miast stały kościoły murowane, w jednym drewniany¹⁸. Natomiast w dziewięciu spośród 29 wsi szlacheckich stały kościoły murowane¹⁹. Dokładniej problem zależności kościołów murowanych i drewnianych od typu miejscowości (miasto – wieś) i rodzaju patronatu obrazuje tabela 4.

Tab. 4. Kościoły murowane i drewniane w miastach i na wsiach a rodzaj patronatu

Patronat	Kościoły							
	w mieście		na wsi			razem		ogółem
	mur.	dr.	mur.	dr.	mur.-dr.	w mieście	na wsi	
królewski	6	1	1	3	-	7	4	11
szlachecki	4	1	8	20	1	5	29	34
kościelny	1	-	8	16	-	1	24	25
Razem	11	2	17	39	1	13	57	70
	13		57			70		

(mur. – murowane, dr. – drewniane)

¹⁵ Tamże, k. 1 (Brześć Kuj.), 79v (Kowal), 120v (Przedecz), 148v (Brdów, 168 (Radziejów), 259 (Nieszawa), 50v (wieś Kruszyn).

¹⁶ Tamże, k. 283 (miasto Bobrowniki), 14v (Kłobia), 130 (Śmiłowice).

¹⁷ Tamże, k. 56 i n.; *Rocznik diecezji włocławskiej*, Włocławek 1991, s. 95.

¹⁸ Vis 14 (1711), k. 28v (Lubraniec), 114 (Chodecz), 133 (Izbica), 227 (Służewo), 106 (Lubień – drewniany).

¹⁹ Tamże, k. 42 (Kościelna Wieś), 103 (Łanieta), 111 (Kłóbka), 160v (Chalno), 180v (Bytoń), 188 (Piotrków Kuj.), 194v (Ostrowo), 241v (Grabie), 303v (Szpetal).

Wizytator opisując w 1711 r. kościoły parafialne archidiakonu włocławskiego, w niektórych aktach przekazał informacje o stanie zachowania kościołów. Poinformował też o kościołach nowo wystawionych w czterech miejscowościach: Bobrownikach, Chełmicy, Zadusznikach i Witowie oraz o nowo budującym się w Łowiczku. Trzy pierwsze wymienione miejscowości z kościołami stanowiły własność szlachecką i były położone w ziemi dobrzyńskiej. Również własność szlachecką stanowił Łowiczek, Witowo natomiast należało do biskupa włocławskiego. Obie miejscowości położone były na Kujawach. Wszystkie nowo wystawione kościoły zbudowane były z drewna²⁰.

Jeśli idzie o stan zachowania innych świątyń, to wiadomo, że kościół drewniany w Siniarzewie, stanowiący własność szlachecką, został określony przez wizytatora jako *elegans*²¹, zaś murowany kościół w Brześciu Kujawskim, mieście królewskim, po spaleniu przez Szwedów został odrestaurowany. Pokryto go przede wszystkim nowym dachem²². Podobnie też położony został nowy dach na kamienno-ceglanych ścianach ocalałych od ognia we wsi biskupiej Ciechocin²³.

W archidiakonacie włocławskim według relacji wizytatora niektóre kościoły parafialne wymagały naprawy, inne były nawet w stanie całkowitego upadku. Stwierdzenie to odnosi się przede wszystkim do wiejskich kościołów, które zostały określone w źródle takimi terminami, jak: *collapsa*, *diruta*, *putrefacta*, *putrisda*, *ruinosa*. Wydaje się, że do upadających ze względu na swój wiek i zapewne wygląd, należy zaliczyć te świątynie, które zostały określone jako *veteres*. To ostatnie określenie odnosi się do kościołów: w Kaczewie, Orlu (w obu patronat należał do biskupa włocławskiego), Kłobi (patronat królewski) i Modzerowie (patronat szlachecki)²⁴. Zapewne cztery wymienione kościoły nie były jeszcze w takim stanie, jak *vetusissima* kościół w Świerczynie (patronat szlachecki), mimo że był w nim przechowywany Najświętszy Sakrament, umieszczony w tabernakulum na zrujnowanym ołtarzu. Dach i ściany tego kościoła były przegniłe i spruchniałe²⁵. Bez dachu był kościół w Kłótnie (*totaliter sine tecto*), nad którym patronat sprawował biskup włocławski. Wizytator zalecił jego naprawę ponieważ *per sciliscidiam* niszczone był sufit kościoła. I w tym kościele, podobnie jak w poprzednim,

²⁰ Tamże, k. 283-283v, 302v, 300v, 177, 257 (Łowiczek).

²¹ Tamże, k. 250.

²² Tamże, k. 1.

²³ Tamże, k. 287.

²⁴ Tamże, k. 151v (Modzerowo), 14 (Kłobia), 158 (Orle), 185 (Kaczewo).

²⁵ Tamże, k. 163.

był przechowywany Najświętszy Sakrament²⁶. W jeszcze gorszym stanie musiał znajdować się kościół w Mąkoszynie, który był nie tylko *vetus*, lecz również *totaliter ruinosa*. W 1711 r. nie służył on zapewne wiernym, mimo że posiadał trzy ołtarze, bowiem nie był w nim już przechowywany Najświętszy Sakrament²⁷. W najgorszym z opisanych świątyń stanie był kościół w Ostrowitem (ziemia dobrzyńska), gdzie patronat sprawował miejscowy szlachcic. *Ecclesia totaliter desolata*. Nie miał on dachu ani okien. Nie mógł więc spełniać swej funkcji w parafii ponieważ i sam ołtarz główny był zrujnowany. W ruinie były też i budynki plebańskie. Parafia jednak nie przestała istnieć i nie zeszła do rzędu filialnych, jak to miało na przykład miejsce w szlacheckiej Wistce, gdzie kościół parafialny był *collabens*²⁸. Opiekę nad parafią Ostrowite powierzono plebanowi z sąsiednich Zadusznik²⁹. Nieco inaczej działo się w Łowiczku, wsi szlacheckiej, gdzie stary kościół był *collapsa et diruta*, podobnie jak i budynki plebańskie. Podczas wizytacji nowy kościół już był w budowie, nie było w nim jeszcze ołtarza³⁰. Z tejże racji świątynia ta nie została ujęta w tabeli 5, gdzie jest mowa o liczbie ołtarzy w kościołach.

Zagadnienie związane z kościołem parafialnym, które dotąd nie zostało należycie przebadane przez historyków i historyków sztuki, dotyczy liczby ołtarzy i związanych z nimi obrazów i rzeźb figuralnych umieszczonych w nastawach ołtarzowych. W zestawieniu tabelarycznym (tab. 5) został dokonany podział kościołów według ilości ołtarzy (od 1 do 8) i skonfrontowany z rodzajem budulca użytego na budowę świątyni parafialnej.

Tab. 5. Liczba ołtarzy w kościołach murowanych i drewnianych

Kościoły	Liczba ołtarzy w kościele									
	1	2	3	4	5	6	7	8	?	Razem
murowane	–	–	15	4	4	2	1	1	1	28
drewniane	2	2	27	6	1	–	–	–	2	40
murowano-drewniane	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
Razem	2	2	43	10	5	2	1	1	3	69
%	2,9	2,9	62,3	14,5	7,2	2,9	1,5	1,5	4,3	100,0

²⁶ Tamże, k. 96v. Podobnie było i w Płowcach – k. 225v.

²⁷ Tamże, k. 156v.

²⁸ Tamże, k. 229 (Ostrowite), 132 (Wistka).

²⁹ Tamże, k. 229.

³⁰ Tamże, k. 257: *ecclesia collapsa et diruta, nova hoc tempore actu construitur lignea, quae nondum finita.*

Jak wynika z tabeli 5 najwięcej kościołów parafialnych w archidiakonacie włocławskim, wystawionych z drewna i z materiału bardziej trwałego (cegła, kamień), miało po trzy ołtarze (62%). Począwszy od okresu romańskiego, było to zgodne z założeniami budownictwa sakralnego³¹. Ołtarz główny stał pośrodku prezbiterium, a dwa boczne ołtarze w nawie kościoła: po stronie Lekcji i po stronie Ewangelii. Dzielać kościoły na murowane i drewniane odsetek pierwszych, posiadających po trzy ołtarze, wynosi 54%. Odsetek ten w stosunku do kościołów drewnianych wynosi 69%. Prawie połowa kościołów murowanych miała więcej niż trzy ołtarze. Ich liczba sięgała ośmiu, czego przykład znajdujemy w kościele parafialnym pw. św. Jana Chrzciciela we Włocławku, w największym wówczas mieście omawianego archidiakonatu, gdzie patronat nad kościołem sprawował miejscowy biskup³². Drugi co do ilości ołtarzy był kościół w Radziejowie, mieście królewskim i zarazem siedzibie dziekana³³. Dwa dalsze kościoły stojące również w stolicach dziekańskich, mianowicie w Kowalu i Nieszawie, liczyły po sześć ołtarzy (w obu patronat królewski)³⁴. Natomiast kościoły w Służewie i Brześciu Kujawskim (również siedziby dziekańskie, w pierwszej patronat szlachecki, w drugiej królewski) liczyły po pięć ołtarzy³⁵. W mieście szlacheckim Izbicy, gdzie również swą siedzibę miał dziekan, w kościele były cztery ołtarze³⁶. W tym miejscu zwróćmy uwagę, że w jednej tylko siedzibie dziekańskiej, mianowicie w mieście królewskim Bobrowniki, kościół miał tylko trzy ołtarze. Był on jednak zbudowany z drewna³⁷. W pozostałych wymienionych miejscowościach kościoły były murowane z cegły.

Wizytator opisując kościoły z pięcioma ołtarzami zaznaczył również ich istnienie w miastach, nie będących siedzibami dziekanów, mianowicie w Brdowie i Lubrańcu. Kościoły w nich stojące były murowane³⁸. Pięć ołtarzy posiadał także drewniany kościół stojący we wsi Bronisław³⁹. W tych trzech kościołach, nad którymi kolejno patronat sprawowali: król,

³¹ *Ołtarz*, w: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1969, s. 257.

³² Vis. 14 (1711), k. 56.

³³ Tamże, k. 168.

³⁴ Tamże, k. 79 (Kowal), 259 (Nieszawa).

³⁵ Tamże, k. 1 (Brześć Kuj.), 227 (Służewo).

³⁶ Tamże, k. 133.

³⁷ Tamże, k. 283.

³⁸ Tamże, k. 28 (Lubraniec), 148v (Brdów).

³⁹ Tamże, k. 215-215v.

szlachcic i klasztor, posługę duszpasterską wykonywali zakonnicy: w Brdowie paulini, w Lubrańcu kanonicy regularni, zaś w Bronisławiu premonstratensi⁴⁰. Stąd zapewne wynikała potrzeba większej ilości ołtarzy w tych kościołach. W kolejnych dwóch parafiach (jedno miasto i dwie wsie), w których stały kościoły murowane, oraz w sześciu parafiach wiejskich, gdzie kościoły były zbudowane z drewna, istniały po cztery ołtarze⁴¹.

W archidiakonacie wrocławskim według wizytacji z 1711 r. stały także kościoły parafialne, które posiadały po mniej niż trzy ołtarze. Były to wsie z kościołami drewnianymi: Orle, Boniewo (po dwa ołtarze) oraz Ostrowite i Zaduszniki (po jednym). W Orlu patronat sprawował biskup wrocławski, w pozostałych trzech miejscowa szlachta. Zauważmy, że w Boniewie (2 ołtarze) i Zadusznikach (jeden ołtarz) kościoły określone zostały przez wizytatora jako nowe. Nie były one jeszcze dostatecznie wyposażone⁴². Należy sądzić, że z tej przyczyny kościoły te nie posiadały jeszcze wymaganej wówczas liczby ołtarzy. Zupełnie odwrotną sytuację mamy w opisie parafii i Kościoła w Ostrowitem, gdzie – jak już było zaznaczone – kościół znajdował się w całkowitej ruinie. Stąd wizytator wspominał tylko o jednym ołtarzu, który, podobnie jak i sama świątynia, był w opłakanym stanie⁴³. Nie znamy bliżej sytuacji kościoła w Orlu, co do którego posiadamy tylko informację, że był *vetus*⁴⁴. Natomiast co do trzech kościołów: w Ciechocinie, Chodczu i Złotorzy w aktach wizytacyjnych nie ma informacji o ołtarzach⁴⁵. Większą ilość ołtarzy w kościołach zapewne należy łączyć z altariami i istniejącymi w danych parafiach bractwami⁴⁶. Badania należy jednak rozciągnąć w czasie.

Kolejne zagadnienie związane z kościołami, któremu chcemy poświęcić nieco miejsca, dotyczy wezwań czyli tytułów kościołów (*patrocinium*). Z kolei z wezwaniem kościołów łączy się często treść obrazów bądź rzeźb figuralnych umieszczonych w nastawach ołtarzy głównych a także ołtarzy bocz-

⁴⁰ Zob. przypisy 48 i 49.

⁴¹ Vis. 14 (1711) kościoły murowane: k. 188 (Piotrków Kuj.), 180 (Byroń), 142 (Lubotyń); kościoły drewniane: 14 (Kłobia), 45v (Wieniec), 99 (Białotarczek), 209-209v (Piaski), 250 (Siniarzewo).

⁴² Tamże, k. 20-20v, 300.

⁴³ Tamże, k. 299.

⁴⁴ Tamże, k. 158.

⁴⁵ Tamże, k. 287 (Ciechocin), 294 (wycięte karty z opisem parafii Złotorzyja), 114 (Chodcz).

⁴⁶ Zob. L i t a k, dz. cyt., s. 461; S. K. O l c z a k, *Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Lublin 1990, s. 57-60.

nych. Problem wezwań i treść obrazów umieszczonych w ołtarzach potraktujemy łącznie w niżej umieszczonym zestawieniu (tab. 6).

Tab. 6. Wezwania kościołów i treść obrazów (rzeźb) umieszczonych w ołtarzach

Lp.	Tytuły	Wezwanie kościoła	Treść obrazu (rzeźby)	
			ołtarz główny	ołtarze boczne
1	2	3	4	5
I	TRYNITARNE			
1.	Chrystus	–	–	1
2.	Narodzenie Chrystusa	–	1	1
3.	Przemienienie Pańskie	–	–	1
4.	Rany Chrystusa	–	–	1
5.	Święty Krzyż	3	–	1
6.	Trójca Przenajświętsza	4	4(1)*	1
7.	Ukrzyżowanie Chrystusa	–	6	9a
8.	Wniebowstąpienie Pańskie	–	–	1
9.	Zdjęcie z Krzyża	–	3(1)	–
10.	Zbawiciel	–	–	1
11.	Zmartwychwstanie Pańskie	–	2(2)	–
	Razem:	7	16(4)	17
II	MARYJNE			
1.	Najświętsza Maryja Panna	1	14	23b
2.	N.M.P. z Dzieciątkiem	–	6(1)	1
3.	Matka Boska Częstochowska	–	2	5
4.	Narodzenie N.M.P.	2	1	1
5.	Nawiedzenie św. Elżbiety	1	2	1
6.	Niepokalane Poczęcie N.M.P.	–	2	2
7.	Matka Boża Różańcowa	–	1	1
8.	Siedem Boleści N.M.P.	–	–	222
9.	Matka Boska Skępska (c)	–	1(1)	–
10.	Matka Boska Szkaplerzna	–	–	1
11.	Ukoronowanie N.M.P.	–	4(1)d	1d
12.	Wniebowzięcie N.M.P.	5	5	5
13.	Zwiastowanie N.M.P.	–	1	3
	Razem:	9	39(3)	46
III	ŚWIĘCI PAŃSCY I ANIOŁOWIE			
1.	Agnieszka p. męczennica	–	–	1
2.	Aleksy wyznawca	–	–	1
3.	Andrzej apostoł	1	1	1
4.	Anna matka N.M.P.	–	1(1)	21
5.	Antoni Padewski	–	1	8

1	2	3	4	5
6.	Anzelm abp dr Kościoła	–	–	1
7.	Barbara p. męczennica	1(1)	1(1)	1
8.	Bartłomiej apostoł	2	–	3
9.	Dorota p. męczennica	2(1)	1(1)	1
10.	Dominik wyznawca	1g	–	–
11.	Egidiusz op. wyznawca	2(1)	1	–
12.	Franciszek z Asyżu	–	–	1
13.	Gotard bp wyznawca	1	–	–
14.	Hieronim dr Kościoła	1(1)	–	–
15.	Izydor Oracz wyznawca	–	–	2
16.	Jacek wyznawca	–	1(1)	–
17.	Jadwiga księżna wdowa	2	–	1
18.	Jakub apostoł	6	2	–
19.	Jan Chrzciciel	3(1)	1	1
20.	Ścięcie Jana Chrzciciela	2	–	2
21.	Józef Oblubieniec N.M.P.	–	1	6
22.	Katarzyna p. męczennica	2	–	1
23.	Kazimierz królewicz wyznawca	–	1(1)	1
24.	Małgorzata p. męczennica	3g(1)	–	2
25.	Mateusz ap. ewangelista	5	1(1)	2
26.	Marcin bp wyznawca	3(1)	2	1
27.	Maria Magdalena	2	–	3
28.	Mikołaj bp wyznawca	5	3(3)	2
29.	Paweł 1-szy eremita	–	–	1
30.	Piotr apostoł	1(1)	–	–
31.	Piotr i Paweł apostołowie	–	1(1)	–
32.	Prokop op. wyznawca	3(1)	1	2
33.	Roch wyznawca	–	1(1)	5
34.	Rozalia p. męczennica	–	–	1
35.	Rozesłanie Apostołów	1(1)	–	–
36.	Trzej Królowie	–	–	1
37.	Stanisław bp męczennik	2	1	–
38.	Szczepan pierwszy męczennik	1	1(1)e	1
39.	Urszula i Towarzyszki p. męcz.	1(1)f	–	–
40.	Wacław król męczennik	1	–	–
41.	Walenty męczennik	–	–	2
42.	Wawrzyniec męczennik	4	1	3
43.	Wojciech bp męczennik	5g	2(1)	1
44.	Wszyscy Święci	2	1	–
45.	Aniołowie Stróżowie	–	–	1
	Razem:	65(11)	26(13)	86
	Ogółem:	81(11)	81(20)	149

* – cyfra w nawiasie oznacza: w tym wezwanie oboczne lub w tym obraz (figura) oboczny lub jako drugi wymienny – „na zasuwie”,

a – w kościele w Radziejowie w dwóch ołtarzach bocznych,

b – w Kościele we Włocławku w dwóch ołtarzach bocznych,

- c – figurka Matki Boskiej Skępskiej w Dobrzejewicach nazwana jest również Niepokalanie Poczęta,
- d – w kościele w Siniarzewie w ołtarzu głównym (obraz oboczny) i w ołtarzu bocznym,
- e – w kościele w Kruszynie obraz ukamienowania św. Szczepana,
- f – w Kowalu wezwanie św. Urszuli występuje jako trzecie,
- g – w Złotori kościół pod wezwaniem św. Wojciecha, brak informacji o ołtarzach i obrazach w nich umieszczonych; podobnie w Ciechocinie, gdzie tytuł kościoła św. Małgorzata i w Chodczu – św. Dominik

Pośród 70 kościołów parafialnych archidiecezji włocławskiej 60 posiadało wezwanie pojedyncze, dziewięć podwójne, a jeden, w Kowalu, potrójne⁴⁷. Podobnie też było z obrazami w ołtarzach. W kilkunastu kościołach obok (lub ponad) obrazu głównego umieszczone były inne obrazy bądź rzeźby lub niektóre obrazy były wymienne – „na zasuwie” (dobierano obraz do święta). Stąd w tabeli 6 w rubryce treść obrazu – ołtarz główny, zapisanych zostało 81 obrazów, pomimo że dla dziewięciu brak o obrazach informacji. Na 81 rodzajów wezwań kościołów (licząc razem wezwania drugie i trzecie) najliczniej reprezentowana jest Najświętsza Maryja Panna – dziewięć razy, co stanowi 12% ogólnej liczby wezwań. Najczęściej spośród trzech tajemnic maryjnych (Narodzenie, Nawiedzenie i Wniebowzięcie) nadawany był tytuł Wniebowzięcia (5 razy)⁴⁸. W kościołach archidiecezji włocławskiej najliczniej też występowały obrazy i rzeźby przedstawiające różne tajemnice z życia Najświętszej Maryi Panny. Ogółem, bez rozróżniania treści, występuje ich 85: 39 w ołtarzach głównych (w tym trzy jako obrazy oboczne) i 46 w ołtarzach bocznych⁴⁹.

Z tajemnic życia Chrystusa najliczniej przedstawiana była na obrazach scena ukrzyżowania Chrystusa. Obrazy tej treści odnotowane zostały przez wizytatora w 15 kościołach (sześć obrazów w ołtarzach głównych i dziewięć w bocznych)⁵⁰.

⁴⁷ Vis. 14 (1711), k. 79: w Kowalu potrójne wezwanie: św. Szczepan, św. Małgorzata i św. Urszula z Towarzyszkami.

⁴⁸ Tamże, k. 133v (Izbica), 152 (Modzerowo), 168 (Radziejów), 218 (Krzywosądz), 300 (Zaduszniki).

⁴⁹ Tamże: w 59 kościołach obraz lub figura Najświętszej Maryi Panny były umieszczone w jednym ołtarzu (głównym bądź bocznym), w 24 kościołach w dwóch ołtarzach (głównym i bocznym bądź w dwu bocznych), w kościele w Bronisławiu w trzech ołtarzach (w głównym figura, w dwu bocznych obrazy) – k. 216. Nie było natomiast żadnego obrazu z wizerunkiem Maryi w kościele w Chalnie – k. 161-161v. Brak informacji o obrazach w opisach dziewięciu parafii.

⁵⁰ Tamże: w ołtarzach głównych – miasta: k. 80v (Kowal), 120v (Przedecz), – wsie: 157 (Mąkoszyn), 161 (Chalno), 242v (Grabie), 304 (Szpetal); – w ołtarzach bocznych – miasta:

Jeśli idzie o świętych Pańskich najliczniej w wizytacji z 1711 r. reprezentowane było wezwanie św. Jakuba apostoła. Jego imię nosiło sześć kościołów. W następnej kolejności występowały wezwania: św. Mikołaj, św. Mateusz i św. Wojciech – po pięć razy, natomiast św. Wawrzyniec, podobnie jak i Święta Trójca – cztery razy⁵¹. Imię drugiego patrona Polski – św. Stanisława biskupa i męczennika, podobnie jak i większość pozostałych imion, nosiły tylko dwa kościoły⁵².

Obrazy i niekiedy rzeźby umieszczane w ołtarzach najczęściej obok wizerunków Najświętszej Maryi Panny wyobrażały wizerunek św. Anny. Odnotowany on został w 22 kościołach (jeden obraz w ołtarzu głównym i 21 w ołtarzach bocznych)⁵³. A zatem, prawie w co trzeciej parafii archidiaconatu włocławskiego w początkach XVIII w. w szczególny sposób była czczona św. Anna – matka Najświętszej Maryi Panny, natomiast wizerunek św. Józefa odnotowany jest tylko w siedmiu kościołach (jeden obraz w ołtarzu głównym, sześć w ołtarzach bocznych)⁵⁴. Zapewne kult św. Anny należy łączyć z popularnym wówczas bractwem tejże świętej⁵⁵. Problem wymaga dokładnego przebadania.

Znacznie mniej popularny, niżli św. Anny, był kult św. Antoniego Padewskiego. Niemniej jego obrazy znajdowały się w dziewięciu kościołach (jeden w ołtarzu głównym, osiem w ołtarzach bocznych)⁵⁶. Warto wymienić na

169-169v (Radziejów), 260 (Nieszawa), – wsie: 35 (Zgłowiączka), 18v (Lubomin), 21 (Boniewo), 143 (Lubotyń), 152 (Modzerowo), 181v-182 (Bytoń).

⁵¹ Tamże: św. Jakub: k. 250 (Siniarzewo), 256 (Mąkoszyn), 180v (Bytoń), 188 (Piotrków Kuj.), 278 (Zbrachlin), 303 (Chelmica); – św. Mikołaj: 46 (Wieniec), 103v (Łanięta), 120v (Przedecz), 165 (Sadlno), 280v (Lubanie); – św. Mateusz: 163v (Świerczyn), 195 (Ostrowąs), 253 (Bałkowo), 255v Płowce – pierwotne wezwanie św. Maciej, zob. „Rocznik diecezji włocławskiej”, 1991, s. 457); – św. Wojciech: 14v (Kłobia), 39 (Osięciny), 148v (Brdów), 212 (Broniewo), 294 (Złotoryja – której opis został wycięty z księgi wizytacyjnej); św. Wawrzyniec: 42v (Kościelna Wieś), 142v (Lubotyń), 185v (Kaczewo), 290v (Dobrzejewice); – Trójca Przenajświętsza: 18 (Lubomin), 97 (Kłótno), 192 (Połajewo), 248 (Chlewiska).

⁵² Tamże, k. 1 (Brześć Kuj.), 289v (Rzeczycza).

⁵³ Tamże: obrazy św. Anny posiadały po cztery kościoły w dekanatach: Brześć Kuj, Izbica i Kowal; po trzy: Bobrowniki i Radziejów; po dwa: Nieszawa i Służewo.

⁵⁴ Tamże, k. 29 (Lubraniec), 50v (Kruszyn), 46 (Wieniec), 169 (Radziejów), 242v (Grabie), 273v (Raciążek).

⁵⁵ Zob. przypis 45 oraz hasło: *Bractwa kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, Lublin 1976, szp. 1018.

⁵⁶ Vis. 14 (1711), k. 301 (Zaduszniki – w ołtarzu głównym), 35 (Zgłowiączka), 80 (Kowal), 111v (Kłóbka), 107v (Lubień), 134v (Izbica), 210 (Piaski), 228v (Służewo), 291v (Dobrzejewice).

tym miejscu również kult św. Rocha, którego wizerunek na obrazach zanotowany został w opisach sześciu kościołów (jeden obraz w ołtarzu głównym jako poboczny i pięć w ołtarzach bocznych)⁵⁷.

Podobnie jak w przypadku św. Anny, kult Aniołów Stróżów należałoby rozpatrywać w odniesieniu do bractw. Obrazy przedstawiające Aniołów Stróżów, według analizowanej z 1711 r. wizytacji, znajdowały się w ołtarzach bocznych siedmiu kościołów, jakkolwiek żaden z nich nie nosił takiego tytułu⁵⁸.

W wielu kościołach treść obrazów, bądź rzeźb ołtarzowych, odzwierciedlała wezwania kościołów, jednakże nie wszystkich. Dokładną sytuację pod tym względem uwidacznia kolejne zestawienie.

Tab. 7. Treść obrazów odpowiadająca wezwaniom w kościołach dekanatu wrocławskiego według wizytacji z 1711 r.

Lp.	Wezwanie	Liczba kościołów	Liczba obrazów treścią odpowiadająca wezwaniom		
			Ołtarze		Razem
			główny	boczne	
1	2	3	4	5	6
1.	Trójca Przenajświętsza	4	2	–	2
2.	Święty Krzyż	3	2	–	2
3.	Najświętsza Maryja Panna	1	–	1	1
4.	Narodzenie N.M.P.	2	1a	–	1
5.	Nawiedzenie N.M.P.	1	1	–	1
6.	Wniebowzięcie N.M.P.	5	2	2b	4
7.	Andrzej apostoł	1	1	–	1
8.	Barbara p. męczennica	1(1)*	1(1)	–	1(1)
9.	Bartłomiej apostoł	2	–	2	2
10.	Dorota p. męczennica	2(1)	–	–	–
11.	Dominik wyznawca	1	–	–	–
12.	Egidiusz opat wyznawca	2(1)	1	–	1
13.	Gotard bp wyznawca	1	–	–	–
14.	Hieronim dr Kościoła	1(1)	–	–	–
15.	Jadwiga wdowa	2	–	1	1
16.	Jakub apostoł	6	2	–	2
17.	Jan Chrzyciel	3(1)	1	1	2

⁵⁷ Tamże, k. 29v (Lubraniec), 43 (Kościelna Wieś), 143 (Lubotyń), 250 (Siniarzewo), 301 (Zaduszynki – obraz poboczny w ołtarzu głównym), 303 (Chełmca).

⁵⁸ Tamże, k. 58 (Wrocławek – obraz w kaplicy bocznej), 219 (Piaski), 118v (Krzywośędz), 238v (Koneck), 253v (Bątkowo), 281 (Lubanie).

1	2	3	4	5	6
18.	Ścięcie Jana Chrzciciela	2	–	–	–
19.	Katarzyna p. męczennica	2	–	–	–
20.	Małgorzata p. męczennica	3(1)	–	–	–
21.	Marcin bp wyznawca	3(1)	2	–	2
22.	Maria Magdalena	2	–	1	1
23.	Mateusz ap. ewangelista	5	1	1	2
24.	Mikołaj bp wyznawca	5	2	–	2
25.	Piotr apostoł	1(1)	–	–	–
26.	Prokop opat wyznawca	3(1)	1	2(1)	3(1)
27.	Rozesłanie Apostołów	1(1)	–	–	–
28.	Stanisław bp męczennik	2	1	–	1
29.	Szczepan pierwszy męczennik	1	–	1	1
30.	Urszula i Towarzyszki p. męcz.	1(1)	–	–	–
31.	Wacław król męczennik	1	–	–	–
32.	Wawrzyniec męczennik	4	1	2	3
33.	Wojciech bp męczennik	4	1	–	1
34.	Wszyscy Święci	2	1	–	1
Razem:		80(11)	24(1)	14(1)	38(2)

* – w nawiasie: w tym drugie wezwanie,

a – w Zgłowiączce tytuł kościoła Narodzenie N. M. P., obraz N. M. P. bez bliższego określenia tajemnicy,

b – w Radziejowie tytuł kościoła Wniebowzięcie N. M. P., obraz N. M. P. bez bliższego określenia tajemnicy

Spośród 34 tytułów (licząc podwójne i potrójne), jakie posiadały kościoły archidiaconatu włocławskiego w 1711 r., 22 znajdują swoje odzwierciedlenie w obrazach zamieszczonych w 38 kościołach. W stosunku do ogólnej liczby 70 badanych kościołów (w tym dla trzech brak informacji o obrazach) stanowi 54%. W 24 kościołach obrazy te znajdowały się w nastawach ołtarzy głównych, 14 w nastawach ołtarzy bocznych. W zasadzie obrazy te treścią odpowiadały wezwaniom pierwszym. Jedynie w dwóch przypadkach (Barbara i Prokop) były to wezwania oboczne⁵⁹.

Rekapituluując nasze rozważania związane z problematyką kościołów parafialnych, należy stwierdzić, że w archidiaconacie włocławskim, według akt wizytacji przeprowadzonej w 1711 r., 40% świątyń było murowanych. Niemal wszystkie miasta, zwłaszcza te, w których patronat sprawował król, miały kościoły murowane. W większości (62%) świątynie parafialne omawianego terenu były wyposażone w trzy ołtarze. Pozostały odsetek kościołów,

⁵⁹ Tamże, k. 38v, 39v (Osiećciny – św. Prokop, obraz w ołtarzu bocznym), 103-104 (Łąnięta – św. Barbara, obraz w ołtarzu głównym).

zwłaszcza murowanych, posiadał więcej ołtarzy aniżeli trzy (do ośmiu). Jeśli idzie o wezwania kościołów, najczęściej patronowała im Najświętsza Maryja Panna (zwłaszcza Wniebowzięta), a ze świętych Pańskich – św. Jakub apostoł. Również najwięcej obrazów w ołtarzach głównych i bocznych zawierało wizerunki Najświętszej Maryi Panny, a na drugim miejscu św. Anny. Z obrazami zapewne należy łączyć kult poszczególnych świętych, jak też w wielu wypadkach z bractwami. Na uwagę, i to zapewne szczególną, zasługują obrazy słynące łaskami. W niniejszej pracy nie były one przedmiotem rozważań, jakkolwiek wizytator o ich istnieniu wspominał w opisach dwóch parafii, mianowicie Brdów i Zaduszniki⁶⁰.

Zdajemy sobie sprawę, że z zagadnieniem kościołów, zwłaszcza parafialnych, łączy się znacznie więcej problemów, aniżeli poruszono w niniejszym artykule. Należy do nich przede wszystkim wyposażenie kościołów i ich funkcjonalność czy sam wystrój. Powyższa tematyka wymaga dalszych szczegółowych badań przeprowadzonych na dłuższym odcinku czasowym, by móc prześledzić zmiany, jakie zachodziły w ciągu stuleci.

FROM THE STUDIES OF PARISH CHURCHES
IN THE WŁOCŁAWEK ARCHDEACONRY AT THE BEGINNING
OF THE 18TH CENTURY

S u m m a r y

In the Włocławek archdeaconry, with whose area our study is concerned, according to the records of the general inspection carried out in 1711, 40% parish churches were built of stone, or more frequently of brick (28 of the 70 described). Almost all the towns, and especially the ones under the king's patronage, had churches made of bricks or stones. The condition of the churches varied: from newly built to completely ruined ones. Most (62%) of the discussed parish churches had three altars. Almost all the remaining ones, especially the ones made of stone or brick, had more altars (from four to eight). As far as the invocations are concerned, most often the churches were dedicated to the Virgin Mary (especially of the Assumption); and of other saints – to St. James the Apostle. Also most paintings (or more rarely statues) in the main and side altars contained pictures of the Virgin Mary (almost in

⁶⁰ Tamże, k. 149 (Brdów – cudowny obraz N. M. P. w specjalnej kaplicy), 301 (Zaduszniki – gratiosa non probatur obraz N. M. P. z Dzieciątkiem w zakrystii ponieważ nowy kościół nie został zapewne jeszcze wykończony).

each church, in some of them two), and then of St. Anna. The cult of particular saints in the parishes should probably be connected with those pictures, and in many cases with the fraternities.

Many more problems are connected with the churches, especially the parish ones, than were discussed in the article. They include first of all the churches' furniture, their functionality, or even their very decorations. These points require further detailed research.

Translated by Tadeusz Karłowicz